

Розділ 7 **Геґевальд – колонія Гімmlера Фольксдойчі та експерименти нацистів з переселеннями**

Хто б міг навіть мріяти ще десять років тому, що ми проводитимемо збори СС у селі із назвою Геґевальд, розташованому поблизу російсько-єврейського міста Житомир... Німецькі східні території, що простягаються аж до Уралу, потрібно обробляти, як оранжерею німецької крові... Наступні покоління німців та історія не пам'ятатимуть, як це було зроблено, але пам'ятатимуть ціль, яка за цим стояла.

Гайнріх Гімmlер, 16 вересня 1942 р.

16 вересня 1942 р. Гайнріх Гімmlер, райхсфюрер СС та командувач поліції Райху і комісар з питань «зміцнення німецької нації», виголосив одногородню промову перед головнокомандувачами СС та поліції. Конференція проходила у таємній польовій штаб-квартирі, яку він назвав «Геґевальд», що можна перекласти як заповідник, але у відповідному контексті ця назва пов'язана із колонією етнічних німців СС¹. Для істориків нацистської Німеччини промова Гімmlера та її історичний контекст виявляють кілька важливих аспектів колоніального бачення нацистами раси та простору в Україні. По-перше, з цієї нагоди Гімmlер оголосив керівникам СС та поліції східних територій, що 10 000 німців Волині буде зібрано в поселенні Геґевальд. Натхненником проекту виступив Гітлер, який побачив багатьох людей «арійського типу», що працювали на полях та в селах у місцевості навколо його бункера «Вервольф». В очах Гітлера ці селяни були нащадками готів; таким чином, він вирішив: «Тут має звучати тільки німецька мова»².

Як багато німецьких імперіалістів та ідеологів того часу (а то й більш ранніх періодів), Гітлер дивився на східне пограниччя Німеччини як на природний простір для експансії³. Проте, на відміну від своїх попередників, Гітлер звів у одне ціле сили традиційного «руху на схід» та радикальний, расистський світогляд, наполегливо заявляючи, що для німців рух на схід був імперативом біологічного характеру. У «*Weltschauung*» (світогляді) Гітлера раса та нація становили одне ціле. Там, де проживали німці, заявляв Гітлер, у Третього райху були права щодо цих осіб. Іншими словами, кордони німецької нації визначались не усталеними

політичними, соціальними або культурними інститутами, а розмитим поєднанням псевдонаукових та міфічних понять раси.

Як і їхні расові теорії та практика, утопічні уявлення нацистів про український або східний рай продовжували сіяти незрозумілість та упередження. Для нацистів поняття ґрунту містило у собі два значення: перше – сільськогосподарське, що означало багатство імперії, та друге – метафоричне, на позначення культивуваці німецької раси. Запропонований сільський рай суто для німців також мав бути місцем розташування сучасних промислових підприємств, трудових таборів, мережі автобанів та оборонних укріплень. За словами Алана Стайнвайса, «у цьому шлюбі расового утопізму та сучасної технології мали місце вроджені суперечності. Романтичні поняття самодостатніх, вищих у расовому плані першопрохідців, які рухаються на схід з тим, щоб осісти на пограниччі, було важко примирити з централізованим плануванням і керуванням, технократією та великою промисловістю»⁴. Іншою рисою нацистського колоніалізму були гендерні стереотипи та ролі. Історик Елізабет Гарві у своєму дослідженні про роль жінок із Райху у германізації Польщі показала, що нацизм «одночасно піднімав проблеми жінок до рівня проблем нації, вітав силу жіночої турботи та схиляв жінок до сприйняття расистської та шовіністичної паннімецької експансії та домінування»⁵. Такі ідеологічні суперечності та гендерні візії виявилися тоді, коли німецькі центральні та периферійні лідери впровадили експериментальні колонізаційні програми в житомирському регіоні.

У своїй геґевальдській промові Гімmlер презентував новий просторовий концепт, який відрізнявся від більших поселень етнічних німців, що створювались в окупованій Польщі. У Любліні, наприклад, вірний послідовник Гімmlера, керівник СС та поліції Оділо Глобочнік здійснював найбільш агресивні операції з тим, щоб перетворити свій округ на європейський сільськогосподарський центр фольксдойче, нацистських таборів смерті та промислових підприємств, якими керувало СС⁶. На відміну від цього, улюблений проект Гімmlера в Геґевальді планувався, за його словами, як «поселення-перлина»⁷. Взагалі, ця «перлина» була групою сільських господарств, якими керували етнічні німці та гарнізони СС, що з часом мали розростися і перетворитися на оборонні лінії у формі «намист із перлів», які б захищали німців від «азіатських орд». Рішення Гімmlера про створення Геґевальду було продиктоване не тільки ідеологічними, а й прагматичними цілями. Місцем розташування була колишня радянська військово-повітряна база, яка мала залізничне сполучення та комунікації. На початку жовтня 1941 р. Гімmlер оглянув це місце; приблизно через місяць після того вже розроблялись плани з

перетворення цієї військово-повітряної бази на його власну резиденцію та базу СС, де могли проживати понад 1000 есесівців з усім необхідним озброєнням та обладнанням⁸. Гімлер вважав абсолютно логічною консолідацію волинських німців регіону в цих околицях: тут вони б потрапили під контроль СС і обробляли б найродючіший чорнозем в Україні, а також вирощували б німецьку расу.

Час промови Гімлера в Гегевальді також мав неабияке значення. Він позначає поворот в історії експериментів нацистів з переселеннями, наближення до якого відбувалось протягом 1942 р. Дедалі більша кількість активістів нацистської партії прибувала в житомирський регіон для впровадження освітніх програм та програм допомоги, зокрема, заснування шкіл та пологових будинків. Більш численними були сили СС та поліції, а також посадовці зондеркоманди «Росія». 272 службовці СС, котрі працювали на зондеркоманду «Росія» в Україні, входили до принаймні п'ятьох служб Гімлера (Імперська комісія зі зміцнення німецької нації, Управління з расових питань та переселення, Головне управління у справах економічної адміністрації, Управління з питань зв'язків із етнічними німцями та СД)⁹. Багато хто із них прибув в Україну із дворічним досвідом роботи у Польщі, де вони займались переселеннями євреїв, поляків та етнічних німців. Загалом, персонал був різношерстим угрупованням «експертів» з демографії, картографії, руху населення, сільського господарства, примусової праці, промисловості та справ поліції. Вони направлялися до Чорного моря в район Одеси та до Криму для допомоги так званим чорноморським німцям, але влаштували свої штаби в офісах головнокомандувача СС та поліції Прюцманна в Києві та неподалік від Гімлера в Житомирі¹⁰. Станом на вересень 1942 р. у безпосередньому розпорядженні Гімлера були ідеологічні рушійні сили кампанії, а також людські ресурси, потрібна експертна база та інвентар, необхідні для впровадження програми переселення, якою і був проект «Гегевальд».

Іншим фактором, що вплинув на час створення Гегевальду, було збільшення кількості атак радянських партизанів проти етнічних німців-селян у регіоні. Ця небезпека насторожувала нацистську верхівку, включно із Гітлером та Гімлером, які часто обговорювали стратегії боротьби проти «партизанської загрози» на зборах у своїх штаб-квартирах. З метою захисту німецької раси вони сконцентрували фольксдойчів в оборонних поселеннях поблизу своїх штаб-квартир. Гімлер погодився з місцевими керівниками, що найліпшим моментом для здійснення такого радикального переселення буде пізня осінь 1942 р., після збору врожаю.

Найважливішим є те, що нацистські лідери вважали, що необхідна підготовча робота для переселення в регіоні була в принципі завершена. Станом на серпень 1942 р. вони повністю знищили єврейські громади на територіях, призначених для переселення, та «очистили» їх від інших так званих небажаних елементів, включаючи незначне населення ромів. У своїй геґевальдській промові Гімmlер непрямо посилався на ці злочинні дії, коли зазначив, що «єврейсько-російське» місто Житомир стало німецьким. Він запевнив своїх підопічних, що майбутні покоління та історія не пам'ятатимуть ці дії, а скоріше захоплюватимуться їхнім результатом. Тож німецькі зусилля, які стояли за створенням поселень фольксдойчів типу Геґевальд, сягнула свого апогею у другій половині 1942 р. В очікуванні потенційних перемог на сході, Гімmlер сміливо впроваджував свої колоніальні плани в життя, із впевненістю дивлячись у майбутнє, бачачи своїх арійців-наступників, сповнених вдячності за «жертви», принесені його поколінням¹¹. Проте багато місцевих керівників, що не входили у близьке оточення провідників Райху, ставили під сумнів успіх таких схем облаштування життєвого простору.

Створення Геґевальду було ризикованою справою, яка виявила справжні центри влади серед нацистської еліти, а також химерність колоніальних сподівань нацистів. Багато суперечностей та напружених моментів у рамках теорій Гітлера щодо «життєвого простору» арійців на сході спливали на поверхню на місцевому рівні, а також на рівні щоденної практики. Місцевий комісаріат та керівники з економічних питань не погоджувалися зі своїми начальниками, які наказували їм надати етнічним німцям передові пости мерів, поліцаїв та голів колективних господарств, оскільки фольксдойче становили найбільш зубожілий та найменш кваліфікований сектор населення. Для багатьох німців з Райху, розміщених у регіоні, етнічні німці, здавалось, підходили під європейське принизливе поняття «східняків», а не під нацистський образ культурного арійця¹². Регіональні комісари в окупованій Україні стояли на позиції, що повномасштабна колонізація повинна відбуватися після завершення війни.

Війна наклала свій відбиток на колоніальні експерименти нацистів, але хід цих експериментів не залежав повністю від перебігу війни. Історія Геґевальду, одного із найгучніших колоніальних проєктів свого часу, залишилась здебільшого невідомою для повоєнних науковців, але проливає світло на деякі із більш визначних аспектів історії нацизму та Голокосту. Вона показує, як функціонувала німецька адміністрація на сході, зокрема, як реалізація ідеологічного бачення Гітлером життєвого простору зазнавала перешкод з боку прагматичних інтересів, інституціональної

конкуренції та розрізненого сприйняття німцями «сходу». Чому на даний момент так мало написано на цю тему, особливо беручи до уваги важливість Гегевальду у воєнний час як цілком таємної штаб-квартири та центру планування переселення в Україні?¹³ Однозначно, нестача документації сповільнила наукові дослідження, але цю перепону було нещодавно подолано, частково шляхом відкриття доступу до колишніх радянських обласних архівів. Утім, закритість джерел інформації – не єдиний фактор, що стоїть на заваді дослідженням. Історію фольксдойчів ще більше ускладнив той факт, що етнічні німці були як очевидними вигодонабувачами нацизму, так і його жертвами. Як нова місцева еліта в апараті нацистського життєвого простору, вони також відігравали провідну роль у Голокості, ідентифікуючи своїх сусідів-євреїв, перекладаючи антиєврейські розпорядження і навіть допомагаючи у здійсненні масових убивств. Під час холодної війни, німецькі вчені політики та російсько-німецькі політичні емігранти в Америці виступали лобістами від імені етнічних німців, які зазнали страждань від радянської влади, водночас ігноруючи визначну роль фольксдойчів під час «остаточного розв'язання» та в інших напрямках окупаційної політики нацистів на сході¹⁴.

Лише нещодавно тема нацистських схем переселення на сході привернула до себе увагу дослідників Голокосту, здебільшого завдяки праці Рольфа-Дітера Мюллера та Гьотца Алі про розробників, виконавців та місцевих керівників СС, залучених до генерального плану «Ост»¹⁵. Мало кому спаде на думку сперечатись про те, що нацистська влада по своїй суті була владою руйнівною, але «логіка» цієї бруталності надто спрощена дослідниками, які описують «Голокост євреїв, геноцид радянських військовополонених та злочинну окупаційну політику в Польщі та Росії і як елементи, і як наслідки генерального плану “Ост”»¹⁶. Для «соціальних інженерів», про яких пише Алі, дилеми простору та матеріальні нестатки слугували рушійними силами для спрямування нацистської антиєврейської політики у напрямку геноциду. У той час як це могло бути мотиваційним фактором у Польщі, в окупованій нацистами Україні (де проживало понад 200 000 етнічних німців) зв'язки між Голокостом та переселенням були слабшими. Регіональні керівники, такі як комісари та окружні керівники СС-поліції, підходили до впровадження цих напрямків політики по-різному, і дуже рідко створювали зв'язки між ними¹⁷. Чому місцеві керівники, з одного боку, «мали успіх» у здійсненні Голокосту, але з іншого – не справилися із завданням реабілітації своїх «расових побратимів»?¹⁸ Що можуть розповісти нам схеми колонізації фольксдойчів в Україні про різні рівні ідеологічної відданості місцевих нацистів-керівників по відношенню до расових цілей режиму?

Ранні спроби «германізації»

З роками, коли Гімлер розбудував свою поліцейську імперію, він також створив всеосяжну бюрократичну систему, покликану служити потребам етнічних німців за кордоном. Незабаром після початку війни у 1939 р., Гітлер призначив Гімлера, який уже керував Управлінням СС з расових питань та переселення (RuSHA), головою Імперської комісії у справах зміцнення німецької нації. Після цього призначення Гімлер перебрав на себе керівництво Управлінням з питань зв'язків з етнічними німцями (VoMi), яке було основною службою, що координувала кампанії нацистської партії, СД та Міністерства закордонних справ щодо етнічних німців, які проживали на території Східної та Південно-Східної Європи. Управління з питань зв'язків з етнічними німцями було однією із чотирьох служб СС, які займалися справами етнічних німців та переселенням на окупованих територіях¹⁹. У 1940 р. ця агенція обстежувала завойовані польські території, шукаючи етнічних німців, та вносячи їх до відповідних категорій реєстру, відомого під назвою «Список німецького народу»²⁰.

Під час операції «Барбаросса» було створено польове відділення Управління з питань зв'язків з етнічними німцями в Житомирі (під керівництвом оберштурмфюрера Ервіна Мюллера) в рамках таємної операції зондеркоманди «Росія». Цілями цієї спеціальної оперативної структури було передусім визначити цінних у расовому відношенні осіб серед місцевого населення, а тоді вивчити питання та підготувати пропозиції щодо найкращої території для колонізації СС, яка мала відбутися згодом, а також поєднувати виконання цих обов'язків зі створенням регіональних відділень СС-поліції. У перші кілька тижнів своєї роботи німецьке Управління з питань зв'язків з етнічними німцями зареєструвало понад 40 000 фольксдойчів – найбільшу кількість в окупованій німцями Україні, відому на той момент²¹. Хоча зондеркоманда «R» Горста Гоффмайєра пізніше виявила велику кількість етнічних німців, які проживали в Дніпропетровську та контрольованій Румунією Трансністрії, штаби цих формувань все одно залишалися поблизу Гімлера в Гегевальді²².

Все-таки, хоч би яким впливовим був Гімлер, він не отримав повного контролю у справі фольксдойчів. Далеко від Гегевальду члени нацистської партії та посадовці комісаріатів втілювали у життя менші за масштабами проекти переселення та германізації. Райхсміністр окупованих східних територій Альфред Розенберг створив спеціальну комісію з питань фольксдойчів під керівництвом Карла Штумппа, який був авто-

ритетним вченим та демографом, що вивчав питання етнічних німців у Росії²³. Штумпп прибув до Житомира зі службою розвідки тилової армії наприкінці серпня 1941 р.; він перевіряв тамтешніх військовополонених на присутність етнічних німців, які могли служити інформантами та перекладачами. У той час як Штумпп забезпечував армію етнічними німцями-колаборантами, його головною метою було проведення об'ємних досліджень про склад та недавню історію етнічного німецького населення. На момент свого прибуття в Житомир Штумпп зібрав штат із близько дев'яноста етнічних німців, яких він використовував для дослідження поселень етнічних німців, розташованих навколо міста, зосереджуючись на Новоград-Волинському та Коростенському районах²⁴.

У той час як Штумпп та його підлеглі займались дослідженням громад етнічних німців та заповненням великих анкет, лідери націонал-соціалістичної партії, які працювали в Націонал-соціалістичній службі з питань соціального забезпечення населення (NSV) також прибули до Житомира у вересні і розпочали свою «благодійну» роботу²⁵. Однією із першочергових цілей NSV було забезпечення етнічних німців продовольством та предметами першої необхідності. Вони знайшли достатні запаси на складах СС, де зберігалось майно євреїв, спершу зібране під час винищення євреїв у житомирському регіоні, а потім у Київському. Пізніше, у липні 1942 р., працівники NSV налагодили перевезення майна єврейського населення до Житомира аж із Франції. Активісти нацистської партії в житомирському регіоні, які діяли від імені етнічних німців, також поклалися на співпрацю гауляйтерів Німеччини у проведенні благодійних кампаній і зверталися до приватного капіталу Німеччини з проханнями матеріальних пожертвувань²⁶. Проте найбільшим джерелом матеріальних ресурсів для фольксдойчів були євреї. Фактом є те, що NSV розпочало свою кампанію в Україні, розповсюдивши близько 30 тонн білизни, одягу, взуття, посуду та інших предметів, конфіскованих німецькою поліцією у євреїв Житомирщини після масових розстрілів 19 вересня 1941 р.²⁷

Робота, яку проводили Штумпп (агент Розенберга) та NSV (під егідою націонал-соціалістичної партії), значно відрізнялася від роботи Управління з питань зв'язків з етнічними німцями (пов'язаного із СС Гімлера). Під керівництвом Гофмеєра та Ервіна Мюллера команди Управління з питань зв'язків з етнічними німцями виконували «невідкладне завдання консолідації та захисту етнічного німецького населення з метою припинення подальшого псування раси». Вони зосереджувались на найбільших поселеннях та громадах фольксдойчів, а не на віддалених

територіях, де серед українців жили окремі представники спільноти етнічних німців. Загони Управління з питань зв'язків з етнічними німцями також намагалися активізувати етнічних німців на місці, реєструючи їх, класифікуючи відповідно до расових категорій, надаючи німецькі посвідчення особи та засновуючи нові або відкриваючи німецькі школи, що існували раніше. Керівники Управління з питань зв'язків з етнічними німцями вибирали «надійну» молодь, і проводили серед неї нацистську пропаганду, прищеплюючи дисципліну та покору. Ті, кого було прийнято, мали «світле» майбутнє в лавах однієї із організацій Гімлера. Зазвичай, першим завданням таких новобранців було інформувати СД²⁸. Для дітей віком до десяти років одразу починалося нацистське виховання включно із вивченням мови, оскільки радянська влада закрила німецькомовні школи у 1938 р. Місцеві керівники Управління з питань зв'язків з етнічними німцями примушували дітей вчити нацистське привітання, історію нацистської партії та «життєпис фюрера», співати німецькі пісні і слухати промови Гітлера. Хлопців залучали до виконання воєнізованих вправ та вступу в організацію Гітлерюгенд. Однією із цілей Управління з питань зв'язків з етнічними німцями було зробити школу центром сільського життя, і таким чином, – центром германізації у стилі нацизму²⁹.

Намагаючись завершити початкову реєстрацію та «перевиховання» фольксдойчів регіону, три основні організації – Управління з питань зв'язків з етнічними німцями, комісія Штумпа та NSV – працювали пліч-о-пліч, але не в унісон. Вони змагалися за підтримку місцевих комісарів, які могли забезпечити їх необхідними ресурсами, а також конкурували між собою за визнання та похвалу верхів із нацистських штаб-квартир Житомира, Вінниці та Берліна. Проте найбільшою спільною перепорою для них у перші місяці окупації була невизначеність стосовно німецької політики по відношенню до етнічних німців, а також загальна апатія серед цивільних та військових керівників, які вважали фольксдойчів скоріше тягарем, ніж надбанням.

Початки нової політики

У березні 1942 р., після трьох місяців правління комісаріату в Житомирі начальник регіональної цивільної адміністрації, генеральний комісар Клемм, написав свій перший меморандум про політику по відношенню до етнічних німців, адресований підпорядкованим йому міським та окружним комісарам. «За вказівками Коха, – писав він, – етнічні німці, які не мали можливості переселитися до Німеччини і були жертвами радянського режиму, заслуговують на шанобливе ставлення і вдячність;

їх варто цінувати. Відомо, – продовжував він, – що є етнічні німці, які не бажають працювати і не є старанними; тож буде вжито невідкладних заходів для того, щоб забезпечити їх необхідною освітою та вихованням»³⁰. Інтенсивне навчання німецької мови, звісно ж, було пріоритетом, але у нацистів-посадовців були інші плани щодо цілей освіти.³¹ Регіональні учасники цієї кампанії в адміністрації комісаріату, NSV та Управління з питань зв'язків з етнічними німцями погоджувалися на тому, що зусилля в освітній роботі потрібно скеровувати насамперед на тих дітей, чию свідомість та погляди можна було змінити та сформулювати за відповідною необхідністю. Вони також прагматично вважали, що батьки дітей, які навчалися у школах фашистського типу, будуть вільні від турбот про своїх дітей і матимуть час працювати на полі. Перші завдання, що постали перед нацистами при впровадженні в життя плану германізації, включали відкриття дитсадка та забезпечення його вихователями із Райху³². Фактично, «експериментальні» програми з відкриття дитячих садків для етнічних німців на східних окупованих територіях почалися в житомирському регіоні. Такими навчальними закладами здебільшого керували жінки із Райху, яких націонал-соціалістична партія мобілізувала для роботи на сході. На противагу жінкам, які працювали в установах генерального секретаріату секретарками, жінки-освітяни у своїй роботі на місцях були досить самостійними³³.

Після приїзду в регіон Гітлера та Гімлера у липні 1942 р. ці соціальні працівниці Райху (віком від вісімнадцяти до двадцяти одного року) почали прибувати до краю у великій кількості. Вони приїздили у віддалені сільські райони навколо Житомирщини, відкривали там школи, пологові будинки та дитячі садки³⁴. Станом на кінець вересня 1942 р. було відкрито 41 постійний та сезонний дитячий садок для дітей фольксдойчів, а також організацію навчання 86 місцевих етнічних німкеней для роботи шкільними вчителями³⁵. Окрім цього, акушерки та медсестри із Райху створювали ясла по догляду за дітьми, де навчали етнічних німкеней принципам «расової гігієни» щодо харчування і підтримання чистоти для підвищення плодючості та зміцнення репродуктивних можливостей³⁶.

Програми нацистської партії з відкриття дитсадків та догляду за малюками виявляють два визначні аспекти регіональної кампанії германізації. Передусім, німецькі посадовці намагалися асимілювати молодь відповідно до расових догматів нацизму, звідси велика кількість дитячих садків та дитячих будинків для етнічних німців на Житомирщині. Розпочавши роботу в цих закладах, німці-освітяни навчали фольксдойче,

що євреї вирішили знищити німецький народ і що ця війна велася проти євреїв, які оточували німців і погрожували заморити їх голодом. Аби захистити германську расу, вони радили молодим етнічним німцям брати приклад із фюрера, не курити та не вживати спиртного. Їх попереджали про неприпустимість споріднення із неарійцями, адже змішані шлюби були порушенням расової чистоти. Під час медичних обстежень нацистські лікарі та медсестри перевіряли наявність певних спадкових хвороб і планували стерилізацію таких «хворих» молодих людей як «захисний расовий засіб»³⁷. І хоча наголос в освітньо-виховному процесі для обох статей робився на вірності Райху та обов'язку працювати, нацистські навчальні курси виявляли більшу спрямованість на гендерні ролі учнів. Хлопці займалися воєнізованими вправами, а дівчат навчали догляду за немовлятами, веденню домашнього господарства. Простіше кажучи, хлопці мали стати солдатами для Райху, а дівчата – «родильними машинами».

Нацистські місіонери в Житомирі намагалися обернути «прийнятних у расовому плані» етнічних німців на продуктивних працівників у спосіб, який нагадував робочі доми, якими керували протестанти, та кампанії з «виховання у праці» епохи Вільгельма. Все ж спрямування зусиль німців на дітей та ідеологічне наповнення нацистської кампанії більше нагадувало фашистські тоталітарні рухи свого часу. Діти фольксдойчів поверталися додому зі школи із фотографіями Гітлера, прапорами із зображенням свастики та нацистськими піснями³⁸. Формування расової свідомості фольксдойчів, як аргументували свою позицію ці вчителі, не могло бути здійснене примусово, але мало проводитись через нацистську партію³⁹. Вони пропагували поняття расової зверхності німців, які у своїй суті були радикально антисемітськими, націоналістичними, зосередженими на вірності фюреру та базувались на суворій робочій етиці⁴⁰.

З іншого боку, ті етнічні німці, які не прийняли чи не змирилися із нацистським світоглядом, або ті, що за фізичними показниками не відповідали расовим стандартам нацистів, не отримували ніякого співчуття з боку тих, хто проводив цю кампанію від імені Райху. Наприклад, заступник комісара у політичному відділі житомирської міської адміністрації порадив у лютому 1942 р. Управлінню з питань зв'язків з етнічними німцями викреслити одну етнічну німкеню зі «Списку представників німецького народу». Вона подала до комісаріату заяву на отримання дозволу на одруження, але оскільки вона бажала одружитися з українцем, з яким вона познайомилася після початку німецької окупації, і «її ставлення не відповідає тому, що вимагається від представника етнічної

німецької спільноти», то, як написав цей посадовець, «їй буде відмовлено у її теперішньому статусі і вона вважатиметься нижчою українкою»⁴¹. В іншому випадку етнічного німця Герберта Гафке, який служив у поліції в Козятині, було арештовано за те, що він украв продукти у місцевих українців у жовтні 1942 р. Гафке мали депортувати до Німеччини як примусового робітника, але він утік із в'язниці і був упійманий у квітні 1943 р. Після допиту, проведеного окружним керівником СС та поліції Козятина, лейтенантом Гайнріхом Бехренсом, його було засуджено до страти, оскільки, як стверджував Бехренс, Гафке – «бандит чистої води, і його у жодному разі не можна приймати у німецьку спільноту». Більш того, як писав Бехренс, «він одружений із українкою і, як мені здається, вважає себе скоріше українцем, аніж етнічним німцем»⁴². Офіційні особи Райху, які почувались тим чи іншим чином зрадженими з огляду на поведінку фольксдойчів, «яка не личить німцям», таким чином, убачали в них і одіозні расові дефекти, і серйозну загрозу системі.

Тим не менше, етнічному німецькому населенню надавались певні переваги, які відносили їх до категорії привілейованих, таким чином сіючи зерна обурення серед більш чисельного населення українців. Фольксдойчі повинні були отримувати принаймні удвічі більший пайок за інших місцевих жителів, і втричі більше за євреїв. По можливості до їх раціону можна було включати найбільш дефіцитні продукти, такі як м'ясо, сіль, цукор і масло⁴³. Етнічних німців загалом захищали від брутальних дій української міліції та німецької поліції порядку. У містах та великих населених пунктах їм давали найкраще житло, яке часто в минулому належало євреям. У квітні 1942 р. заступник Коха, Гельмут фон Ведельштедт, дав розпорядження, щоб в розпорядженнях, які стосуються населення, фольксдойчів обов'язково відокремлювали та давали щодо них окремі вказівки, а також звільняли їх від податків та примусової праці⁴⁴. За винятком кількох випадків, комісари з набору працівників, яких всюди боялися і які проходили рейдами по селах, оминали громади етнічних німців. У Житомирі Управління з питань зв'язків із етнічними німцями відкрило два спеціальні магазини для етнічних німців, де фольксдойчі могли придбати дефіцитні предмети та товари⁴⁵. Гебітскомісар Ганс Шмідт відкрив подібний магазин у Новограді-Волинському⁴⁶.

Більшість із цих привілеїв разюче контрастували із трагічними втратами та жертвами серед інших верств населення. Відповідно до наказів Гімmlера про розподіл єврейського майна, а згодом, відповідно до наказу коменданта Рока від 28 серпня 1941 р., а також в інструкціях роботи

функціонерів нацистської партії у комісаріаті Житомир, активістам казали, що наявне єврейське майно спершу має бути розподілене між етнічними німцями, а потім серед українців⁴⁷. Розподіл квартир, одягу, меблів, постільної білизни та інших особистих речей євреїв відображав нацистську расову ієрархію, в якій посадовці Райху отримували найбільш цінні предмети, тоді обдаровувалися фольксдойче, а потім – українські колаборанти.

Гегевальд – «сад» Гімmlера

Перед тим, як Гімmlер представив свій проект стосовно Гегевальду у вересні 1942 р., німецькі начальники на місцях зосередили більшість фольксдойчів у невеликі общини. Вони погоджувалися із Гімmlером щодо необхідності здійснення переселення з метою попередження расового змішування та сприяння роботі у сфері освіти та забезпечення добробуту, здійснюваній під керівництвом партії, але не мали особливого бажання впроваджувати широкомасштабну програму, яка могла поставити під загрозу економіку регіону та спровокувати заворушення. Попри їхні побоювання, Гімmlер – який відігравав керівну роль у формуванні німецької політики і мав безпосередній вплив на житомирський регіон із Гегевальду – провів акції з переселення у місцевості поблизу своєї штабквартири. Після того, як населення Гегевальду сягнуло необхідної кількості, його було проголошено районом проживання етнічних німців, яким мали керувати не комісари Розенберга, а СС Гімmlера⁴⁸.

Створення зон переселень, таких як Гегевальд, було обдуманною спробою Гімmlера поширити та зміцнити свою владу над місцевою адміністрацією на сході. На додачу до контролю над імперією економічних підприємств, поліцією та трудовими таборами СС Гімmlер очолив соціальний проект «грунту і крові» на території, якій було призначено стати новою ретельно германізованою землею. Утім, створення нової східної колонії в житомирському краї турбувало не лише Гімmlера. Зростання інтенсивності партизанської діяльності в регіоні також змушувало Гітлера розглядати Гегевальд і з позицій оборони як «органічний, расовий» форпост етнічної німецької крові. При всій наполегливості, з якою Гімmlер до цього моменту прагнув досягнути цілі знищення євреїв, нині він міг форсувати вирішення питання німецької колонізації на сході, агресивно просуваючи ідею Гегевальду попри опозицію конкурентів, таких як Альфред Розенберг. Гегевальд був дійсно його колонією і він добивався її створення; Гімmlер заснував подібне поселення поблизу Любліна у Польщі.

Першим, і зрештою типовим, кроком Гімmlера до досягнення своєї мети було заручитися підтримкою Гітлера. 25 липня 1942 р., наступного дня після прибуття до Житомира, Гімmlер поїхав до Вінниці на зустріч зі своїм фіурером. Під час цієї зустрічі у бункері «Вервольф» однією із тем, яку вони обговорювали, було становище та доля фольксдойчів⁴⁹. Приблизно через два тижні (можливо, 9 серпня) Гімmlер повернувся до штаб-квартири Гітлера для участі у конференції службовців Управління з питань зв'язків із етнічними німцями та СС⁵⁰. Під час цих зборів Гімmlер вихваляв «успіхи» Управління з питань зв'язків із етнічними німцями у Трансністрії, водночас засуджуючи комісарів Розенберга як зграю бюрократів, яким занадто багато платять, які працювали мало, але брали собі довгі відпустки. Гімmlер стверджував, що Управління з питань зв'язків із етнічними німцями вже показало себе із кращого боку в Трансністрії, де його загони швидко переселили близько 90 тис. фольксдойчів. Окрім того, попереджував Гімmlер, партизани загрожували родинам етнічних німців у північних частинах житомирського регіону, отже, фольксдойчів необхідно було захищати. Маючи у своєму розпорядженні парк вантажних автомобілів та інших транспортних засобів на базі «Геґевальд», сили СС могли швидко перевезти населення на безпечну територію. Успішно переконавши Гітлера у корисності свого плану, Гімmlер отримав необхідну згоду для створення поселення Геґевальд⁵¹.

Увечері 9 серпня та наступного дня Гімmlер зібрав у своїй штаб-квартирі головних високопосадовців СС для того, щоб презентувати їм проект. Він призначив Ульріха Грайфельта (начальника відділу кадрів штаб-квартири Імперської комісії з питань зміцнення німецької нації) та команди Управління з питань зв'язків із етнічними німцями для організації першого переселення 10 000 етнічних німців із «заражених партизанами» північних районів (Базар, Малин, Овруч та Ємільчине) до Геґевальду. На той момент ще не було відомо, куди саме мали бути переселені тисячі українців, яких потрібно було депортувати з їхніх домівок в околицях майбутнього Геґевальду. Родини етнічних німців були б переселені у приблизно 100 сіл, розташованих уздовж головної дороги, що сполучала Житомир та Бердичів. Епіцентром поселення мав стати командний пост Гімmlера, адже Гітлер хотів, щоб посадовці Райху переїхали із міст у сільські райони у рамках наступного кроку трансформації регіону у поселення етнічних німців-фермерів та військові форпости. Чинovníки СС планували ввезти ще 30 000 етнічних німців, яких мали розмістити уздовж основних автошляхів, які будувались у краї⁵².

Одного з учасників зборів з планування Гегевальду від 10 серпня 1942 р., головнокомандувача поліції порядку в Україні Отто фон Ельгафена було призначено відповідальним за інший аспект програми: формування загонів поліції із етнічних німців. Ельгафен наказав етнічним німцям-чоловікам об'єднуватися у загони, відомі під назвою Selbstschutz, тобто загони самооборони. Бригади поліції фольксдойче, які були однією з тем, обговорених Гімлером та Гітлером на зазначеній конференції, уже були сформовані у контрольованій Румунією Трансїстрії, де вони брали активну участь в «остаточному розв'язанні»⁵³.

Проте в житомирському регіоні самооборона відігравала не таку важливу роль у Голокості. Її загони служили як регулярні сили поліції порядку у поселеннях етнічних німців, перебираючи на себе від німців Райху тягар виконання цього обов'язку, а також запобігаючи «расовому змішуванню», яке могло статися між етнічними німцями-селянками та більш чисельною українською поліцією⁵⁴. Плани щодо збільшення кількості загонів самооборони матеріалізувалися пізніше у Гегевальді, де Ельгафен призначив близько 2500 етнічних німців у лави формувань поліції, заснував чотири школи самооборони і почав навчати ще 1000 бійців⁵⁵.

Розробляючи технічні деталі акції з переселення, Гімлер також готувався до можливої суперечки зі своїм суперником Розенбергом. Спершу Гімлер відкрито розкритикував Розенберга за неналежне ставлення до етнічних німців в Україні, і в той же момент він утвердив свою роль як господаря проекту переселення⁵⁶. 9 вересня 1942 р. Гімлер, як припускають, наказав підлеглому Розенберга, райхс-комісару Коху, «якомога швидше германізувати етнічних німців, які живуть навколо Гегевальду, Айхенгайну та Коростеня» (тобто навколо його штаб-квартири, штаб-квартири Гітлера та Гьорінга). Його влада над Кохом у цій справі, як писав сам Гімлер, базувалася тому, що Гітлер призначив його комісаром Райху з питання зміцнення німецького народу, а також доручив йому очолити боротьбу проти партизанів на окупованих територіях. Із підтримкою Гітлера та маючи у своєму розпорядженні потужну СС-поліцію, Гімлер зробив ще один крок, вимагаючи більше землі від Коха під свою колонію СС у Гегевальді. Він зазначив, що фермерські угіддя, виділені кожній родині етнічних німців, потрібно було збільшити з десяти–двадцяти гектарів, як планувалося раніше, до тридцяти–сорока. Коли Розенберг дізнався про накази Гімлера Коху, він негайно поставив під питання

відповідні повноваження останнього, і далі почалася типова для нацистів «паперова війна»⁵⁷. У той час як владна битва відбувалася в Берліні, саме переселення набирало обертів на території України⁵⁸. Керівник з питань харчових запасів та сільського господарства в адміністрації Коха Гельмут Кьорнер вже був направлений до Житомира на зустріч із новопризначеним керівником Спеціального штабу з переселення Гімmlера, оберфюрером СС Тео Геншелем⁵⁹. Геншель працював у Головному управлінні з расових питань та переселення з початку 1930-х років і мав значний досвід у питаннях конфіскації майна, депортації та переселення в Польщі.

На цьому зібранні Кьорнер, Геншель та фахівці з питань сільського господарства із місцевого комісаріату більш чітко вирішили, кого і коли переселяти. Спершу їм потрібно було спланувати евакуацію приблизно 16 500 німців (здебільшого українців), які проживали на території, призначеній для заселення першою хвилею етнічних німців (1450 сімей, приблизно 6000 етнічних німців). Відповідно до пропозиції Гімmlера про збільшення земельних наділів, уздовж дороги між Житомиром та Вінницею необхідно було звільнити додаткові території. Розподіл землі серед етнічних німців-поселенців залежав від продемонстрованої ними продуктивності. Більшість родин повинні були починати працювати на наділах від одного до шести гектарів, доки не доведуть свою старанність. Тоді їхні володіння розширялись максимум до двадцяти п'яти гектарів. Під керівництвом сільськогосподарського монополіста Райху (LBGU) резервні сільськогосподарські угіддя мали обробляти українські та російські робітники під контролем німецьких наглядачів. Після переміщення фольксдойчі втрачали право власності на свої колишні будинки та господарства. Евакуйованих українців не мали переселяти у будинки, залишені етнічними німцями, як пропонувалось раніше. Натомість, їх мали переміщувати у трудові табори на південь Росії⁶⁰.

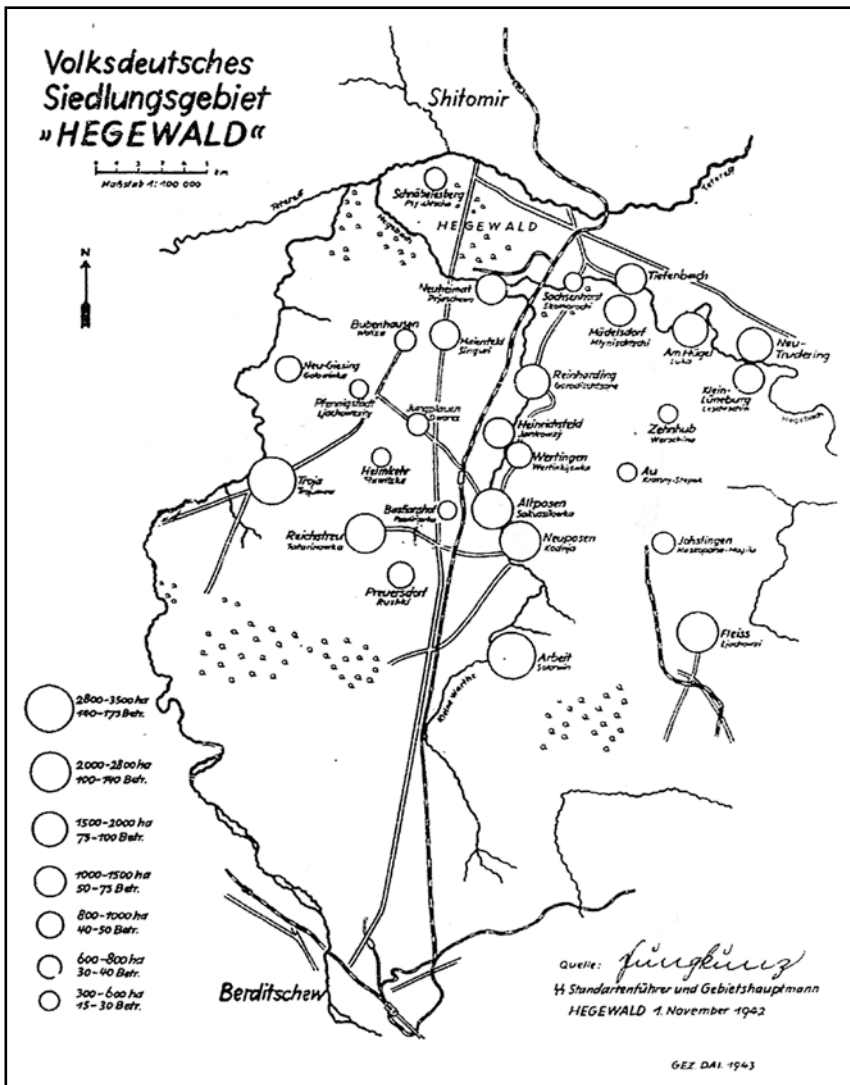
12 вересня начальник Управління з расових питань та переселення Отто Гофманн святкував «німецькі обжинки» із тридцятьма п'ятьма фермерами СС, розташованими поблизу Житомира.

Він назвав їх «піонерами німецького духу на сході» – революціонерами, на плечі яких було покладене завдання створення чогось нового. З огляду на це, вони завжди мали поводитись гідно, наголошував Гофманн і, поставши перед необхідністю прийняття важливих рішень, завжди повинні були запитувати себе: «Що б зробив фюрер чи райхсфюрер на їхньому місці?»⁶¹

*Гімлер перевіряє бавовняні поля в Україні, осінь 1942 р.
(Меморіальний музей Голокосту США, люб'язно надано Джеймсом
Блевінсом, № 60407).*

Через місяць після цього, 10 жовтня, почалася акція з переселення. Німецькі поліцейські підрозділи, підпорядковані головнокомандувачу СС та поліції Гансу-Адольфу Прюцманну, службовці місцевої жандармерії та керівники Управління з питань зв'язків із етнічними німцями зібрали 10 623 ненімців, що проживали на цій території, а також певну кількість голів худоби, і розмістили їх у 770 вантажних автомобілях, що прямували до Дніпропетровська. Водночас колони, або ж, як називали їх нацисти, «групи переселенців», етнічних німців загальною кількістю 6 362 особи (1579 чоловіків, 2371 жінка та 2412 дітей) перебралися до Гегевальду із різних місць північної Житомирщини. Як етнічних німців, так і українців переселяли примусово під вартою поліції⁶². NSV допомагало етнічним німцям на зупинках по дорозі. Для колони із 2500 етнічних німців Овруча було зарезервовано п'ять сіл для ночівлі та відпочинку під час подорожі до Гегевальду; жителів цих сіл просто виводили із їхніх домівок та поміщали у тимчасові табори; багатьох відправляли як примусових робітників до Райху. NSV виділило десять медсестер зі свого персоналу для допомоги етнічним німкеням-матерям та їхнім немовлятам⁶³.

Територія поселень етнічних німців під назвою Гегевальд («заповідний ліс»). Кола на карті позначають громади фольксдойче, розмір території проживання громад у гектарах, а також кількість місцевих промислових об'єктів (таких як молочарні, шкіряні заводи, копильні цехи, винокурні, бійні, текстильні фабрики). Цю карту підготував полковник СС Юнкунц, який був окружним капітаном Гегевальду, 1 листопада 1942 р. Джерело: ВАК, R/69/215, лоб'язно надано Меморіальним музеєм Голокосту США, RG 14.040M.

Після того, як етнічні німці прибули до Геґевальду, спеціалісти СС з питань сільського господарства надали їм земельні наділи та поради щодо технологій ведення господарства. Ферми фольксдойчів підпадали під вимоги високих квот і незаплановані конфіскації молока та інших продуктів⁶⁴. Менш родючі землі було відведено під фабрики СС, на яких під вартою працювали українські примусові робітники. 20 жовтня Гімmlер перевіряв нові села етнічних німців у Геґевальді. Коли він повернувся до своєї штаб-квартири, то наказав негайно доставити 10 000 пар взуття та предметів одягу для фольксдойчів у Геґевальді. Це мала бути додаткова поставка, окрім іншої, в якій надсилались речі зі складів Люблін та Аушвіца і прибуття якої було приурочене до Різдва⁶⁵. Перший етап акції з переселення до Геґевальду було практично завершено до початку листопада 1942 р., коли лише одна група із 170 сімей етнічних німців ще проживала у Радомишлі, яку потрібно було перемістити до новоствореного анклаву.

До того, як громадськість дізналася про існування Геґевальду, генеральний комісар Ляйзер 16 листопада надіслав своїм представникам меморандум із поясненнями, що територія південніше Житомира і до Бердичева була віднині незалежним округом етнічних німців, адміністрацію якого мали очолювати етнічні німецькі мери, а керувати якою повинен був «окружний капітан» від німецького СС, а не комісар⁶⁶. Ляйзер додав, що, оскільки територія була населена фольксдойче, у майбутньому б відпала необхідність направляти меморандуми капітану округу СС Геґевальд, що стосуються українців або росіян⁶⁷. Приблизно через місяць, 12 грудня 1942 р., Геґевальд було офіційно проголошено окремою адміністративною одиницею, яка звільнялася з-під юрисдикції міністерства Розенберга; її площа становила 200 кв. миль, а населення нараховувало 9000 фольксдойчів. Останні етнічні німці, переселені до Геґевальду, прибули з Києва у березні 1943 р.⁶⁸, внаслідок чого загальна кількість населення зросла до 10 178. Вони жили у двадцяти вісьмох селах, розташованих довкола семи економічних баз відділу СС з питань сільського господарства, яким було дано назви Троя, Маєнфельд («травневе поле»), Ной Позен («Нова Познань») та Ам Хюгель («На пагорбі»). Тут було шістдесят три комунальні підприємства, а також товарна база СС⁶⁹. Посадовці СС та партії ініціювали освітньо-виховні програми для фольксдойчів, щоб таким чином підготувати у своїй більшості некваліфікованих етнічних німців як теслярів, механіків, операторів телеграфу, кравців тощо⁷⁰. Члени партійної верхівки їздили із промовама по поселенню, площу якого розширили на початку 1943 р. до понад 500 кв. кілометрів⁷¹.

Крах нацистських планів щодо життєвого простору

Публічність та помпа, що супроводжували процес заснування поселення Гегевальд, пророкували проектів успіх. Утім, внутрішнє урядове листування та звіти із різних установ, залучених до справи «порятунку» фольксдойців, сповнені скарг та критики. Активістка нацистської партії Марія Корманн підрахувала, що пайки фольксдойців були такими ж неадекватними, як і пайки, які виділялись в'язням. Протягом багатьох місяців після її тривожного повідомлення фольксдойче все ще животіли на жалюгідній дієті, яка була однозначно кращою за раціон в'язня, але й не такою доброю, як у німців Райху⁷². На відміну від «остаточного розв'язання» чи інших аспектів злочинної політики нацистської влади в Житомирі, хрестовий похід німців заради «спасіння» та «германізації» етнічного німецького населення був кампанією, яка породила більше конфліктів, аніж згоди у німецькій адміністрації. Інституційні та ідеологічні сутички, що спалахували під час виконання цих програм, демонстрували, наскільки «недоугою» могла бути нацистська система. У галузі освіти СС комісари, та партійні лідери загалом співпрацювали один з одним, але між комісарами та місцевими керівниками СС мали місце значні непорозуміння з приводу соціальних та економічних відголосків масштабних акцій з переселення, ініційованих Гімлером. На рівні округу комісари, на яких була покладена робота з етнічними німцями, були залишені на одинці у проведенні своїх власних експериментальних програм, що різною мірою зазнали впливу з боку служб Гімлера, нацистської партії та Розенберга.

Німецькі управителі рідко ставили під сумнів політику експлуатації та винищення тих, кого вважали нижчими за себе, і водночас вони не були впевнені у тому, яку саме роль їм було відведено у формуванні етнічних німецьких колоній, а також в інтеграції фольксдойців, до яких вони ставилися співчутливо, але часто і з презирством, як до групи неповноцінних. У житомирському краї політика та програми, які стосувалися етнічного німецького населення, зосереджувались здебільшого у містах Житомир, Бердичів та Вінниця, а також у кількох північних районах уздовж кордону із Білорусією. Ці програми не привертали настільки великої уваги до себе з боку нацистської адміністрації, як то було у випадку із геноцидом єврейського народу, набором робітників для примусової праці та, згодом, антипартизанською боротьбою.

Одним із більш показових аспектів провалу програм для етнічних німців на Житомирщині був негласний скептицизм серед місцевого керівництва стосовно гітлерового бачення життєвого простору на сході та

гіммлерових колонізаційних схем. Цей скептицизм виник унаслідок суперечливості ідей та уявлень про схід у нацистському світогляді. Нацистська верхівка уявляла собі цей простір водночас і як розсадник «юдеобільшовизму», і як майбутній рай для арійців. Ведучи війну на знищення на сході, нацисти ефективно вкорінювали зневагу німців до «неповноцінних» народів цього регіону. Але побудова консенсусу німців навколо утопічного бачення сходу як «квітучого парку» та «саду німецької крові» виявилось набагато складнішим у контексті війни, особливо в рамках тривалої кампанії, що не обмежувалася тільки фронтом. Концепція «арійської» народності та інші нацистські цінності, зосереджені в особі фюрера, не призвели до ефективною інтеграції Райху й етнічних німців у тій мірі, якої очікували партійні пропагандисти та нацистські демографи. Деструктивні аспекти політики фюрера щодо життєвого простору виявилися легшими для популяризації та впровадження, ніж аспекти конструктивні. Упередження німців щодо сходу та «східних народів» у поєднанні з умовами воєнного часу, а також руйнівна природа нацизму зірвали успішне впровадження програм для фольксдойчів у Житомирі. Зрештою, Гіммлер знайшов на сході плідну землю не для здійснення німецької колонізації, а, скоріше, для Голокосту.